

BERNARD MANDEVILLE ALS ORIGINEEL DENKER

Inleiding door Meerten B. ter Borg (1946*)

Emeritus hoogleraar niet-institutionele religie aan de Universiteit Leiden.

Zie ook meertenterborg.net (met helaas geen afbeelding van Mandeville, maar van Jean Jacques Rousseau).

Deze inleiding is opgenomen in Bernard Mandeville, *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* (2011)

Bernard Mandeville wordt vooral gezien als een voorloper van de wetenschap der economie. Met een komische parabel *De morrende korf of eerlijk geworden schurken*, toegelicht in *De fabel van de bijen*, zou hij enkele mechanismen blootleggen die later, onder andere dankzij Adam Smith, de grondslag voor die wetenschap zijn gaan vormen.

Nu er, dankzij het Mandeville project, waarvan dit boek deel uitmaakt, een totaaloverzicht van zijn werk beschikbaar komt, blijkt hij echter ongelofelijk veel meer te zijn dan dat. Met hetzelfde recht kunnen wij hem zien als een voorloper van de sociologie en de (sociale) psychologie. Zijn werk is een eldorado, een *Fundgrube* voor wie geïnteresseerd is in de mens als sociaal wezen. Hij kan dan ook gezien worden als een klassiek denker op het gebied van de menswetenschappen in het algemeen.

De bedoeling van dit essay is dit aannemelijk te maken. Alleen al een oppervlakkige kennisname van enkele aspecten van zijn werk lijkt daarvoor voldoende. Ik beperk mij daarbij hoofdzakelijk tot enkele inzichten in het verschijnsel Christelijke godsdienst, zoals die in *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* naar voren worden gebracht. Ook als het over religie gaat, zoals in dit boek, dan gaat het nog steeds vooral over de mens en zijn relatie tot de samenleving.

Mandeville de voorloper, de overgangsfiguur

In de literatuur wordt Mandeville vaak gezien als een voorloper of een overgangsfiguur. Ik geef enkele voorbeelden van manieren waarop Mandeville als voorloper of als een overgangsfiguur wordt gezien. Ten eerste is daar de gedachte dat de uitkomst van onze daden vaak niet overeenstemt met onze bedoelingen en vaak een tegengesteld effect heeft. Beroemd en klassiek voorbeeld uit de sociologie waarin dit plaats heeft, is *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*, waarin de socioloog Max Weber (1864-1920) laat zien hoe de vergeestelijkte bedoelingen van de orthodoxe protestanten mede van invloed zijn geweest op het materialistische kapitalisme. Het materialisme krijgt de overhand en zo leidt volgens Weber het dienen van God op een paradoxale en tragische wijze tot het afschaffen van God.

Ten tweede is daar het idee dat mensen bij het economisch handelen gestuurd worden door egoïsme maar dat daar vaak goede dingen uit voortvloeien. Bij deze gedachte is Mandeville niet louter een voorloper van de moderne economische wetenschap. Het gaat hem namelijk niet om het uitwisselen van goederen en

diensten. Het gaat Mandeville om meer dan wat we gewoonlijk onder egoïsme verstaan. Het gaat om zelfvoorkeur. De egoïst is bij hem afhankelijk van de ander. Om egoïst te kunnen zijn moet men eerst een identiteit hebben. Die krijgt men van anderen. Zelfvoorkeur leidt tot een behoefte aan erkenning en daaruit ontspringt de samenleving.

Dit inzicht anticipeert op stromingen uit de sociologie als het symbolisch interactionisme. Daarin vormen de medemensen de spiegels waarin mensen tot een zelfbeeld komen. Hieraan verwant is de opvatting over het moderne narcisme. Mensen zouden voor hun identiteit afhankelijk zijn van de reacties die zij oproepen. Moderne mensen hunkeren daarom naar erkenning.

Als men Mandeville niet een voorloper noemt, kan men hem ook een overgangfiguur noemen, bijvoorbeeld tussen Hobbes en Smith. In *Leviathan* van Thomas Hobbes zijn het de burgers die een contract sluiten om een oorlog van alle tegen allen te voorkomen door het aanstellen van een absolute vorst. De vorst mag op gezag van zijn onderdanen de macht uitoefenen zolang hij erin slaagt de vrede te bewaren. Een zeer intentionele visie op het ontstaan van de sociale orde en een rationalistische rechtvaardiging van de autoritaire, absolute monarchie.

Bij Adam Smith is die vorst niet meer nodig. Het is 'de onzichtbare hand' van de vrije markt die zorgt dat de egoïstische handelingen uiteindelijk tot een heilzame ordening van de maatschappij leiden. De overheid speelt hierbij in feite geen rol. Dat men niet het goede, maar slechts zijn eigenbelang hoeft na te jagen om een goede samenleving te krijgen is goedbeschouwd een antichristelijke these.

Mandeville wordt als overgangfiguur gezien omdat hij enerzijds de onbedoelde positieve effecten van het egoïsme zou beschrijven, maar anderzijds een sterke overheid nodig acht.

Bij Mandeville is het, waar het de christelijke moraal betreft, nog erger dan bij Smith. Niet het najagen van het eigenbelang, maar zelfs het najagen van dingen die slecht zijn, kan hier tot een goede samenleving leiden. Maar een overheid is hierbij niet overbodig. Het is de taak van de overheid om de particuliere ondeugden om te buigen ter vergroting van het welzijn en welvaren van zijn volk. Van het harmoniemodel, waar zowel Hobbes als Smith uiteindelijk op uitkomen, is hier geen sprake. Er is eerder sprake van een conflictmodel, waarin het aan de overheid is om de vrede zo goed en zo kwaad als het gaat te bewaren.

Mandeville mag Smith beïnvloed hebben, hij was in zekere zin moderner. Dat Adam Smith ondenkbaar is zonder hem maakt hem niet tot een voorloper maar tot een denker die eerder leefde en voor een deel dezelfde weg bewandelde. Wanneer men hem slechts als voorloper ziet, doet men hem tekort. Als je dat doet, ontgaat het je dat hier een originele denker aan het woord is.

Als Mandeville laat zien dat zelfzuchtige motieven noodzakelijk zijn voor het functioneren van het collectief, kun je hem ook zien als een voorloper van de psychoanalyse; hij was psychiater *avant la lettre*. Hij laat mensen zien dat er een discrepantie is tussen wat zij zeggen en wat zij eigenlijk bedoelen. En evenzeer

laat hij de kloof zien tussen wat zij beogen en wat het uiteindelijk effect is van hun handelingen.

Het briljante inzicht dat mensen een samenleving scheppen door samen te handelen in het najagen wat zijn zien als hun eigen belang maakt hem ook tot de grondlegger van de moderne conservatieve politieke theorie zoals deze bijvoorbeeld door Edmund Burke (1729-1797) als zodanig is uitgewerkt. Hij laat zien dat de waarden, wetten en normen volgens welke wij samenleven niet in één dag tot stand zijn gekomen, maar in een langdurig proces van geven en nemen, en *trial and error*. Ze zijn niet van de ene op de andere dag tot stand gebracht door één briljante denker, maar vloeien voort uit de interacties gedurende eeuwen van vele middelmatige geesten. Maar dat betekent dat hij eigenlijk ook een voorloper is van het evolutionisme en dat eigenlijk Darwin zonder hem ondenkbaar is (vgl. het essay van F.A. Hayek, *Dr Mandeville, een meesterbrein*, in BM deel II).

Een voorloper is altijd een man van net niet. Hij heeft even het licht gezien, maar is toen weer teruggevallen in de duisternis. Het moderne inzicht dat hij had was niet bestand tegen de vooroordelen die hij als kind van zijn tijd had.

Typerend voor Mandeville als overgangsfiguur en als voorloper zou zijn dat hij deze inzichten duidt in termen van morele categorieën, zoals deugd, huichelarij en ware bedoelingen. Daarmee houdt hij vast aan wat hij bestrijdt: de gedachte dat de mens een bewust handelend subject is, die deugden voorwendt waar eigenbelang in feite aan de orde is. Na Freud zijn wij eerder geneigd de motieven van mensen als onbewust te zien.

Iemand als voorloper zien als poging om hem recht te doen, is tot mislukken gedoemd. Je haalt hem daarmee uit zijn tijd en uit de context waaraan hij zijn identiteit ontleende. Daarmee is het niet onjuist om hem als voorloper te zien, maar om hem uitsluitend als voorloper te zien. Het gaat het in tegen hoe hij zichzelf zag en hoe hij gezien werd door zijn tijdgenoten. Hoe zou Mandeville zichzelf gezien hebben? Zeker niet als een voorloper van wat dan ook, eerder als een navolger, bijvoorbeeld van Pierre Bayle. En verder? Als een *enfant terrible*? Als een spelbreker? Als een arts die de anatomie van de samenleving in kaart bracht?

Mandeville leefde in een tijd waarin de specialisatie niet die vormen had aangenomen die wij thans kennen. De samenleving was ook aanmerkelijk minder gedifferentieerd. Een geleerde was gemeenlijk een expert op verschillende terreinen, die dicht bij elkaar liggen. De veelzijdigheid van Mandeville is dus niet uniek. De verschillende disciplines, waarvan hij de voorloper was, waren nog verknoopt, waren nog niet gedifferentieerd. Dat hij als voorloper wordt beschouwd heeft meer met ons, 21ste eeuwers te maken dan met Mandeville.

Wat bijzonder aan Mandeville is en wat hem tot meer dan een voorloper maakt, is dat hij een grondstructuur heeft gevonden, die van toepassing is op alle gebieden die later tot zelfstandige wetenschappen zouden uitgroeien. Omdat zijn nieuwe idee onder de aandacht te brengen gebruikte Mandeville humor, satire. Daarmee had hij succes: hij had de lachers op zijn hand en zijn boeken verkochten als warme broodjes. Tegelijkertijd, en dat is zijn tragiek, heeft hij

daardoor nooit de status bereikt die hem toekomt: die van een serieus, baanbrekend, origineel denker *in his own right*.

De paradox van Mandeville

Er is één grondgedachte, eigenlijk een paradox, die zijn werk grotendeels inzichtelijk maakt en dat is de gedachte dat de mens aan de ene kant zelfzuchtig is, maar daarbij anderen nodig heeft voor het bevredigen van zijn zelfzucht, of nauwkeuriger gezegd: zelfvoorkeur. De mens handelt daarom sociaal. Daarmee is ook gegeven wat Mandeville het hypocriete van de mens vindt: hij doet of hij altruïst is, maar is in feite een egoïst. Hij doet zich voor als sociaal, maar handelt uitsluitend vanuit zijn eigenbelang. Laten we hier spreken van de paradox van Mandeville.

Door de paradox van Mandeville is al het menselijke handelen in feite sociaal handelen. Mensen hebben elkaar nodig om elkaar te steunen in de zelfbevestiging. Ook als ze elkaar afwijzen en elkaar kapot maken, is dat een vorm van zelfbevestiging, zij het een negatieve. Je leert je plaats kennen, je leert wie je bent door de ander. Mensen peperen elkaar in wie ze zijn en proberen zichzelf te definiëren ten opzichte van anderen: ik ben beter. Het menselijk samenleven is een strijd om de identiteit en om erkenning van die identiteit.

Hoever is deze theorie van het samenleven niet verwijderd van eerdere visies over mens en samenleving, zoals die van Hobbes, die de samenleving grondvestte op een rationeel contract en rationeel handelen, of de Christelijke visie, volgens welke de mensen op hun plaats werden gezet door God en afhankelijk was van goede gaven (deugden) om voort te bestaan. Mandevilles paradox staat in feite dwars op de manier waarop tot dan toe over mens en maatschappij gedacht werd (en wordt).

Zo'n revolutionair nieuw idee is, zacht gezegd, even wennen, vooral omdat het onthutsend illusieus is. Om met dit nieuwe idee om te gaan koos Mandeville, het is al eerder gezegd, voor twee strategieën: satire en moralisme.

De paradox van Mandeville is de grondcategorie in zijn denken over mens en samenleving. Deze vinden wij terug in de interpretatieve sociologie: mensen hebben andere mensen nodig als klankbord, als geloofwaardigheidsstructuur. Als iedereen zegt dat iets is zoals het is, dan is het waar. Mensen zijn elkaanders spiegel. Mensen praten niet tegen elkaar om mededelingen te doen, maar om zelfbevestiging te krijgen. Om uit de antwoorden die ze krijgen af te leiden waar ze staan in het sociale proces. We hebben de ander nodig om te weten wie we zijn. Iedere mens is tot op zekere hoogte een narcist. Hij is slechts wat hij in de ogen van de ander is. Hij spiegelt zich aan de groepsopinie. Hij doet alles om bij andere in een goed blaadje te komen.

In dit kader kan worden opgemerkt dat Mandeville ook iets gezien heeft wat ik 'zineconomie' genoemd heb. Mensen consumeren niet omdat het een voorwaarde om in leven te blijven, maar om door middel van consumptieartikelen hun leven gestalte te geven. Mensen kopen een Mercedes om hun identiteit tot uitdrukking te brengen. Dat werkt slechts zolang als de mensen de Mercedes als bijzonder en

veelzeggend beschouwen. Zo is de welvaart uiteindelijk afhankelijk van individuen die op zoek zijn naar zichzelf met gebruikmaking van luxeartikelen. Ook hier weer een moreel gekleurde term: luxe. Luxe is geen levensvoorwaarde, lijkt Mandeville te impliceren maar tegelijkertijd trekt hij dat in twijfel. Immers, het vormen van een identiteit is een levensvoorwaarde op zich. Als dat door middel van luxe gebeurt, is luxe een levensvoorwaarde.

Dit leidt tot een spel van schijn en wezen waarin het wezen steeds minder belangrijk wordt en zelfs verdwijnt. In onze tijd is dat meer het geval dan in die van Mandeville. In die zin heeft hij nog niets van zijn actualiteit verloren.

Het spel van schijn en wezen wordt op verschillende manieren, met verschillende niveaus van verfijning gespeeld. We vinden het in zijn ruwe vorm bijvoorbeeld in het dramaturgische perspectief van Erving Goffman (1922-1982). In *The Presentation of Self in everyday Life* beschrijft hij de sociale werkelijkheid als een toneelstukje, waarbij men op het podium een andere rol speelt dan achter de coulissen. Het element van bedrog, van veinzerij, dat we bij Mandeville zagen, is hier volop aanwezig.

Maar het aspect van het veinzen is wellicht in het moderne sociale denken wat minder belangrijk geworden. Het onbewuste is erbij gekomen en ook wat de hedendaagse socioloog Anthony Giddens (*1938) noemt: het praktische bewustzijn. Mensen handelen zoals zij denken dat gehandeld moet worden op de automatische piloot. Ze zijn de boel niet bewust voor de gek aan het houden, zoals bij Mandeville vaak het geval lijkt te zijn, maar ze richten zich als vanzelfsprekend naar de waan van de dag.

Probleem bij dit alles is natuurlijk wel de vraag: wie ben jij nu *eigenlijk* zelf? Wat is je authentieke ik? Dit is de vraag die rondspookt in onze samenleving en die centraal staat in, bijvoorbeeld, veel managementopleidingen. De vraag naar de authenticiteit.

Mandeville als godsdienstsocioloog

Eén van de terreinen waarop Mandeville zijn originaliteit en zijn eigenstandigheid laat blijken is wat we tegenwoordig godsdienstsociologie noemen.

Het probleem van de authenticiteit vinden we daar ook weer terug. In *Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk* gaat het onmiddellijk om het onderscheid tussen inwendige en uitwendige godsdienstigheid. Het eerste zouden wij authentiek geloof noemen. Er zijn maar weinig mensen die waarlijk zichzelf zijn en een authentiek godsdienstig leven leiden. Maar wat is echt, authentiek geloof en hoe daartoe te komen? Waar het te vinden? In de hedendaagse spiritualiteit, in de sacralisatie van het zelf, waarbij God gevonden moet worden in het eigen innerlijk, zien we dit spel van schijn en werkelijkheid terug. In de roep om 'authentiek' leiderschap vinden we hetzelfde verlangen terug als bij de roep om inwendige religiositeit. We zullen in de loop van de analyse zien dat Mandeville een weg aanbeveelt om tot die vorm van spiritualiteit te komen.

Mandeville leefde in een tijd die in veel opzichten, maar zeker ook waar het religie betreft, een andere was dan de onze. Er heeft sinds Mandeville een proces van secularisatie plaats gehad waarvan hij niet kon dromen. Volgens Charles

Taylor is dit een drievoudig proces. We vinden de drie aspecten in het werk van Mandeville terug. Het eerste betreft de religieuze instituties, zoals kerk en de verhouding kerk en staat. Het tweede behelst het geloof en de rituelen en het derde betreft religie als axiomatisch gegeven. De drie hangen uiteraard samen.

Het geloof in God lag ten grondslag aan het denken. Geloof in God was geen optie, zoals in onze dagen; geloof in God was een vanzelfsprekendheid. Men kon zich geen wereld voorstellen zonder God. Men hoeft geen redenen te geven voor zijn geloof in God. Deze vanzelfsprekendheid heeft de godsdienst verloren. Het wetenschappelijke wereldbeeld is ervoor in de plaats gekomen.

Dat Mandeville God als vanzelfsprekend beschouwt maakt dat hij geen vraagtekens zet bij het Christelijke geloof, maar wel bij de manier waarop dit in de maatschappij geïnstitutionaliseerd is. De verschillen in ritueel zijn niet gegrondvest op de Schrift, maar zijn slechts menselijke uitvindingen die voortkomen uit menselijke, al te menselijke ijverzucht. Het zijn de vanzelfsprekende gevolgen van de zelfvoorkeur. Desondanks, of misschien juist daardoor hebben meningsverschillen hierover geleid tot vele bloedige godsdiensttwisten. Ze berusten alle op misleiding door de priesters. Daarom roept Mandeville op tot relativering van de verschillen. Hij heeft een vrijzinnig standpunt in dezen: wees het eens over de hoofdzaken en laat voor het overige duizend bloemen bloeien.

Wie het eindeloze bloedvergieten waartoe de verdeeldheid onder de priesters, met de adel als bondgenoot heeft geleid, krijgt de neiging om de religie maar te laten voor wat zij is. En ondanks het feit dat atheïsme geen serieuze optie is, hebben geleerden gedachten ontwikkeld ten gunste van het bestaan van God. In de 17e en 18e eeuw maakte de gedachte opgang dat het bestaan van God een groot maatschappelijk nut had. Als de vergelding in het hiernamaals, als de straffen van God voor de zonde weg zouden vallen, zo was de gedachte, dan zouden de mensen er op los leven. De dreiging van het oordeel Gods vormt een garantie voor maatschappelijk wenselijk gedrag.

Met deze stelling maakt Mandeville op een popperiaanse manier korte metten. Hij geeft voorbeelden van mensen die een goddeloos leven leidden en zich daarvan niet door het vooruitzicht van eeuwig branden in de hel lieten afhouden. En dan komt hij met een oneindig veel subtielere theorie over het nut van religie. Mensen hebben allemaal een vaag, oningevuld idee van een onzichtbare, ontzagwekkende oorzaak van de dingen. Wie erin slaagt aannemelijk te maken dat hij toegang heeft tot die onzichtbare oorzaak, of op de één of andere wijze deze mysterieuze kracht op aarde vertegenwoordigt, ontleent daar macht aan. En omdat de onzichtbare oorzaak zo abstract en vaag is, kan iedereen ermee op de loop gaan. Als je de invulling van het goddelijke maar kunt claimen, zit je goed.

Deze gedachte ligt ten grondslag aan een tweede, uiterst moderne gedachte die Mandeville naar voren brengt: dat van de ontwikkeling van de maatschappij. Datgene, wat we later 'evolutie' zijn gaan noemen. De Christelijke godsdienst heeft zich ontwikkeld; aanvankelijk door vrome gelovigen, maar later onder invloed van beroeps priesters. Omdat de religie alles kan inhouden, kon het evangelie op alle manieren vervormd worden. De belangen van de

beroepspriesters stonden voorop. In sociale processen waarin iedereen zich inspande voor de eigen zelfvoorkeur groeide religie uit tot een veel omvattende institutie, gebaseerd op de structuur van het Romeinse rijk. Zo verbond de kerk zich met de adel, en met het grote geld en werd de kerk tot een organisatie die met de oorspronkelijke leefregels van nederigheid en geweldloosheid niets meer te maken had. Het rooms-katholicisme is je reinste bedrog (BM dl. IV, blz. 111).

De reformatie is hiertegen in opstand gekomen. Dat betekent evenwel niet dat zij het Christendom hebben gered. Het tegendeel lijkt eerder het geval te zijn. Omdat religie mensenwerk is, is niets menselijks haar vreemd. De menselijke, al te menselijke kenmerken worden vergroot. De op zich nobele these van de reformatoren dat de mens, waar het de interpretatie van het evangelie betreft, feilbaar is, geeft aanleiding tot scheuringen, afsplitsingen en godsdienstoorlogen. Iedereen interpreteert het evangelie immers in overeenstemming met zijn eigen zelfvoorkeur. Voorzorgsmaatregelen hiertegen zijn door de reformatoren niet genomen.

In dat opzicht is de roomse kerk superieur. Zij gaat ervan uit dat het gedoe met religie mensenwerk is. Ze kent het gevaar van het vrije onderzoek en streeft er daarom naar de mensen dom te houden. Ze claimt het absolute, onfeilbare leergezag.

Godsdienstoorlogen zijn de afschuwelijkste oorlogen die er zijn en wel om twee redenen. Ten eerste komt er nooit een einde aan. Men kan altijd nog scherper interpreteren, nog verfijnder dogma's afkondigen. Ten tweede gaat religie over alles. Het is abstract. Een politieke oorlog gaat bijvoorbeeld over de jurisdictie van een bepaald soort land. Heeft men dat bereikt, dan is er voorlopig vrede. Religieuze kwesties zijn nooit opgelost. Daarom is de vermenging van de religieuze met de politiek-militaire sfeer zo gevaarlijk.

Vrije gedachten over godsdienst, kerk en volksgeluk geeft een catalogus van denkbeelden en rituelen waarover men ten strijde is getrokken. De oplossing die Mandeville voorstaat is een vrijzinnige: er is een evangelie, geopenbaard in het Nieuwe Testament. Dat is het uitgangspunt. Wat daarin staat moeten we volgen en wat daar verder aan interpretaties aan wordt toegevoegd, is mensenwerk. Of het nu rituelen zijn of een nadere uitleg betreft: mensenwerk. Bij het lezen van het evangelie en het overdenken van de Schrift stuit men op mysteriën die verder geen uitleg krijgen.

Hier was werk aan de winkel voor theologen. Men ging het mysterie van de transsubstantiatie te lijf (wat bedoelt Christus met het gelijkstellen van wijn en brood met zijn bloed en zijn lichaam in de aan hem gewijde eredienst?). Men ging theoretiseren over het probleem van het kwaad, de vrije wil en de almacht van God. Men ging zich afvragen hoe God tegelijkertijd de zoon van God kon zijn en mensenkind en verzond de heilige Drie-eenheid. Met deze mysteries gingen de godgeleerden aan de slag en vooral met elkaar in de slag.

Het zijn allemaal kwesties die een mysterie blijven. En omdat het evangelie er niets over zegt, kunnen wij niet anders doen dan dat aanvaarden. Laat het mysterie mysterie blijven. Mensen zijn kennelijk niet in staat dit te doorgronden. De oplossingen die de godgeleerden verzonnen hebben, blijven mensenwerk. Ze

hebben aanleiding gegeven tot de meest verschrikkelijke, bloedige twisten in de naam van God. Maar het was niet werkelijk in de naam van God, maar ter meerdere eer en glorie van de godgeleerden.

Het is uiteindelijk een kwestie van zelfvoorkeur. Als men dit inziert, kan men de verschillende nuances in interpretatie van de bijbel en in de eredienst tolereren. Ze zijn geen grimmige oorlogen waard. We moeten tolereren dat de één het zus doet en de ander zo.

Hier ligt een taak voor de overheid. Deze moet erop toezien dat scheuringen niet tot rampen leiden, die voortkomen uit de aard van de al te menselijke religie. Toleer de verschillende dogma's en rituelen als een uitvloeisel van het al te menselijke in de houding ten opzichte van het mysterie dat toch ons leven bepaalt.

De religiekritiek van Mandeville betreft dus niet het evangelie zelf, maar de organisatie ervan en het personeel dat in deze organisaties de dienst uitmaakt. Die macht heeft de neiging groot te worden, juist omdat wat ze te bieden heeft, zo belangrijk is in het leven van de mensen. Van alle professionals zijn de bedienaren van het woord het meest dominant aanwezig in het menselijk leven. Je hebt slechts af en toe met een dokter nodig, namelijk als je wat scheelt. Je hebt af en toe een advocaat nodig, namelijk als je een geschil hebt met je medemensen. Maar je hebt altijd een bedienaar van het woord nodig. Bij je geboorte, als je volwassen wordt en als je trouwt. En uiteindelijk begeleidt hij je tot na je dood en spreekt hij de laatste woorden bij je graf. Waar hij over waakt betreft niet, zoals bij de dokter en advocaat, een min of meer toevallig incident in dit leven, het betreft je zaligheid tot in alle eeuwigheid.

Hier liggen de mogelijkheden tot machtsmisbruik voor het oprapen. Die macht wordt nog versterkt door het feit dat de bedienaren van het woord kunnen beschikken over een geducht machtsmiddel: behalve de theologische doctrines is dat het oude testament, waar zij alle kanten mee op kunnen. De bijbel is op vele manieren te interpreteren en daarin zijn de godgeleerden geschoold. Door hun voorsprong op de leken kunnen zij allerlei argumenten kracht bijzetten. Op die manier kunnen zij de ziel, wier heil aan hen is toevertrouwd, vergiftigen.

Hoe zijn die christelijke organisaties en beroepen er dan gekomen? De oorspronkelijke dragers van het evangelie met hun zuivere geloof waren slechts toegewijd aan God en de nagedachtenis aan Jezus. Zij waren nederig en leidden een bestaan van armoede en geweldloosheid. Zo werd het evangelie populair. Zo werd het, om het in hedendaagse termen uit te drukken, een overnamekandidaat voor de heidense priesters. Zij maakten zich meester van het evangelie en vermengden het met heidense tradities en met wereldse conflicten. Zij wisten er geld uit te slaan, en macht, en prestige. Zo werd het een voorwerp van strijd op grond van zelfvoorkeur.

De predikheren zijn in potentie zeer machtig en de kerken dus ook. Daardoor zijn het per definitie zeer gevaarlijke instituten. De twisten die voortgekomen uit kerkscheuringen zijn uitzonderlijk bloederig en wreed, juist omdat mechanismen ontbreken die het conflict kunnen relativeren. Het relativeren van het conflict is mogelijk, omdat de aanleiding vaak een kleinigheid is en de moeite van het

vechten niet waard. Het is ook wenselijk, omdat letterlijk bij dit soort conflicten de sky the limit is. Omdat men alleen oog heeft voor de waandenkbeelden die men najaagt, worden naties verscheurd.

Er zijn twee middelen om dit ongewenste bloedvergieten te voorkomen.

Het eerste heeft met die relativiteit te maken. Relativering die leidt tot de al genoemde tolerantie. Tolereer scheurmakers, ze zijn een nuance. Zij verschillen slechts op een paar ondergeschikte punten van wat je zelf vindt: het gaat om kleine verschillen in het kerkbestuur of om onbenullige afwijkingen in het ritueel. Die moeten we onze medemensen om de lieve vrede maar gunnen.

Het tweede heeft te maken met de scheiding van kerk en staat. Beide hebben hun eigen speelveld waar de ander af moet blijven. De staat heeft daarbij het monopolie op het gebruik van geweld en tolereert niet dat de kerk dingen doet die de lieve vrede zouden kunnen ondermijnen en daarmee de eenheid, de rust en de welvaart.

Het is typerend voor de genuanceerdheid van Mandeville dat hij hier geen algemeen geldig dogma van maakt. In landen als Italië, Spanje en Portugal zijn kerk en staat zozeer verweven dat de scheurmakers in een zeer vroeg stadium kunnen worden opgespoord en uitgeschakeld zodat de eenheid van de staat gewaarborgd is op grond van relatief weinig bloedvergieten.

De vraag doet zich voor hoe je voorkomt dat je ziel vergiftigd wordt. Dat is geen kleinigheid, want op zijn eigen terrein, het gebied van de interpretatie van de bijbel, kun je tegen de predikheer niet op. Maar Mandeville heeft een methode: maak voor je naar de kerkdienst gaat, je geest schoon. Maak korte metten met de negatieve gevoelens die rondspoken in je ziel voel je onvrede: vergeet het; voel je je verongelijkt: weg ermee. Voel je vijandigheid jegens je medemens, vergeef hem. Ga zo, met een gereinigde ziel ter kerke. Als je ziel na afloop van de preek nog steeds zo vrij is van negativisme, dan heeft de predikheer je deze keer niet vergiftigd. Met een dergelijke zelftherapie heb je eigenlijk geen kerk en meer nodig.

Wat Mandeville in feite aanbeveelt is wat we tegenwoordig kennen als zelfspiritualiteit. Het is de poging te komen tot een authentiek zelf. Het is een soeverein uitgaan van de eigen authenticiteit. Het is een vorm van spiritualiteit waar in onze tijd velen naar streven. Aan de hand van het hoofdthema van dit boek, religie, heb ik getracht aan te tonen dat Mandeville meer is dan de voorloper van de moderne economische wetenschap. Hij is een oorspronkelijk en veelzijdig denker die er in slaagt ons ook heden ten dage nog te inspireren.